

УДК 94 (477-074) "1941/1943" : 070 (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.272>

Віктор Грінченко*

ПРИЧИНИ ПОРАЗОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1941 Р. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Анотація: У статті висвітлюються матеріали періоду 1941-1943 років із газетної періодики окупованих українських територій, які стосувалися причин поразок Червоної армії в ході воєнних дій у 1941 р. Серед таких причин у різних публікаціях прослідковуються: застарілі стратегія і тактика вищого командного складу Червоної армії; нездатність відбивати удари противника з потрібною швидкістю й оперативністю; наступальний характер війни з боку Німеччини та її союзників; вищий рівень німецького командування та загалом кадрового складу німецької армії; краща організація постачання німецьких військ; панування німецької авіації у перші місяці війни; сталінські репресії проти командного складу РСЧА; низький моральний стан і рівень дисципліни у Червоній армії й ін.

Окремі згадані у пресі факти, оцінки, аналітичні судження знайшли підтвердження у працях сучасних дослідників і можуть становити певний науковий інтерес у контексті інтерпретації оборонних боїв радянської армії у 1941 р. однією із протидіючих сторін.

Ключові слова: Друга світова війна, 1941 р., радянська армія, бойові дії, причини поразок, газети, україномовна періодика, окуповані території, ідеологічний контроль

Подіям початку Німецько-радянської війни 1941-1945 рр., та зокрема причинам поразок Червоної армії у 1941 р., присвячено вже чимало праць. У тому числі в останні десятиліття цією тематикою досить ґрунтовно займалися науковці незалежної України, розглядаючи її серед інших важливих проблем історії Другої світової війни в окремих узагальнюючих дослідженнях¹ і низці спеціальних статей².

* Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>; e-mail: grvi63@ukr.net

¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ: Видавництво «Альтернативи», 1999. 336 с.; Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 150 с.; Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 357 с.; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с. та ін.

² Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 69-91; Грицюк В., Лисенко О., Кидонь В. Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 56-79; Лисенко О.Є. Україна у двох світових війнах: проблеми воєнної антропології. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична*. 2017. Вип. 13. С. 67-76; Малютіна О.К., Малютін К.З. Трагедія Південно-Західного фронту: Київська катастрофа 1941 р. *Вісник Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). С. 58-68; Малютіна О.К., Мілютин К.З. Причини

Ми мали на меті висвітлити та проаналізувати різнопланову інформацію, яка стосується причин поразок військ РСЧА у 1941 р., в матеріалах україномовної газетної періодики, що виходила у 1941–1943 рр. на окупованих територіях України. Це джерело з ідеологічних і цензурних міркувань було закритим для дослідників у СРСР. І в пострадянські часи ця джерельна база також використовувалася недостатньо. Матеріали, представлені у даній публікації, можуть слугувати певним доповненням до вже існуючих наукових досліджень у висвітленні різних аспектів оборонних боїв радянської армії у 1941 р. та їхній інтерпретації однією із протидіючих сторін у Німецько-радянській війні.

У досить численних газетних матеріалах було вміщено різні судження щодо причин поразок Червоної армії влітку та восени 1941 р. Більш-менш ґрунтовний аналіз поразок переважно був представлений в україномовній пресі через призму бачення й експертну точку зору німецьких військових. Інколи подавалася також думка аналітиків від воєнних противників Німеччини, якщо її висвітлення було чимось вигідним німецькій стороні.

18 липня 1941 р. дрогобицька газета «Вільне слово» вмістила переклад статті німецького генерала артилерії Пауля Гасе «Правдива та фальшива стратегія» із краківської газети «*Krakauer Zeitung*». У ній, зокрема, зазначалося, що радянське командування перейняло з німецької тактики застосування «панцерної зброї як ударної». Більшовицькі танкові з'єднання намагалися розірвати замкнене навколо них кільце оточення. Сукупністю танків, стягненими з інших місць, вони вдарили у відкритий бік німецьких маршових колон, де лише була така нагода. Але навіть така тактика не мала вирішального впливу³.

Вказаний автор – Пауль Гасе (нім. Paul von Hase, 1885–1944) – генерал-майор з 1938 р. Тоді ж був призначений командиром артилерії в одному із підрозділів, але його військова кар'єра переважно пов'язана із командуванням піхотними частинами. На початку Другої світової війни очолював піхотні дивізії, а в кінці 1940 р. став комендантом Берліна. Був причетним до офіцерської змови проти Гітлера. Після невдалого замаху на фюрера у липні 1944 р. був заарештований і засуджений до смертної кари⁴.

В одній із статей, опублікованій 30 липня 1941 р. у львівській газеті «Українські щоденні вісті», згадувався взятий у полон син Сталіна Яків Джугашвілі, якому приписували наступні слова: «Дякуючи нерозумним – можна сказати – ідіотичним приказам нашого командування, кинуто наші дивізії просто в огонь»⁵.

поразок Червоної Армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП»*. 2012. № 24. С. 82–92; *Маринченко О.* Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 91–97; *Марущенко О.* Сучасна українська історіографія про початок німецько-радянської війни 1941–1945 рр. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 67–71; *Мельник О.В.* Вплив технічних недоліків на хід оборонних боїв Червоної Армії 1941 року в Україні. *Інтелігенція і влада. Серія Історія*. 2020. Вип. 42. С. 102–111; *Пастушенко Т.* Вихід частин Червоної армії з Київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат. *Сторінки воєнної історії України*. 2015. Вип. 17. С. 61–76; *Рамазанов Ш.Ш., Ігнатова Л.Р.* Причини поразки Червоної Армії у початковий період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки історії*. 2013. Вип. 36. С. 123–136; *Рамазанов Ш.Ш., Ігнатова Л.Р.* Трагедія Південно-Західного фронту. Хто в цьому винен? (липень–вересень 1941 р.). *Сторінки історії*. 2008. Вип. 27. С. 145–152; *Сурнін В.Б.* Контрасти 1941 року. До питання про причини поразки Червоної Армії на початку війни. *Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія Історія*. 2014. Вип. 2 (33). С. 100–109 та ін.

³ Гасе П. Правдива та фальшива стратегія. *Вільне слово*. Дрогобич. 1941. № 5. 18 липня. С. 3.

⁴ Paul von Hase (Widerstandskämpfer). URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_von_Hase_\(Widerstandsk%C3%A4mpfer\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_von_Hase_(Widerstandsk%C3%A4mpfer))

⁵ Прокляття бежевих просторів і «географічних причин». *Українські щоденні вісті* (Львів). 1941. № 21. 30 липня. С. 2.

Прочитуємо фрагменти з однієї із статей, опублікованої на початку вересня 1941 р.: «Стратегія і тактика війни німецької і совдепської різні. Німці не воюють за міста, річки, території, а за оточення армій, за їх знищення. Німці не воюють живою силою, а технікою. Не лізуть корові на роги, а обходять ворога з усіх боків, беруть його в кільце. ...Сталінська тактика і стратегія – партизанська. Не вмючи мислить у масштабі великих фронтів, маршали радянські і воюють в межах партизанщини. Традиції і досвід партизанщини панує в їх головах, а перейти на нові методи вони не можуть. Звикнувши діяти в часи революції і громадянської війни в тилу ворога і займатись окремими партизанськими наскоками і дрібязковим шкідництвом, їм і тепер здається, що це не німці у них з флангів та в тилу, а буцімто вони сами у німців у тилу. Тому то вони постійно попадають в кільце»⁶.

16 вересня 1941 р. газета «Львівські вісті» відзначала, що внаслідок успішних дій німецької армії на східному фронті «під теперішню пору командування червоної армії зовсім не панує над ситуацією». Наголошувалося, що немає єдиного фронту та єдиного командування. Радянський фронт розбили на окремі частин і Червона армія перебуває «в повному відступі». Єдиним засобом її оборони перед наступаючими німецькими військами стало нищення й підмінування залізничних сполучень. Але ці короткотривалі засоби оборони безуспішні, бо німці зараз же приступають до роботи, усуваючи перешкоди до дальшого просування своєї армії, уможливаючи її безупинне просування далі на схід»⁷.

18 жовтня 1941 р. дніпропетровська газета «Вільна Україна» вмістила коротку замітку «Генерал Фуллер про тактику більшовицької армії». Зазначалося, що цей відомий англійський спеціаліст написав у британській газеті «Evening Standard», що більшовики самі винні у тому, що програли. Їхня «тактика контратак довела до знищення більшовицької армії». Вони «мають можливість зорганізувати оборонну лінію в Донбасі й створити новий фронт на Кавказі, але ж їх становище взагалі дуже важке»⁸. Генерал-майор британської армії Фуллер (англ. John Frederick Charles Fuller, 1878–1966) був також військовим істориком, автором численних книг і статей. Відомий як ранній теоретик сучасної бронетанкової війни. Звертав увагу на потенціал нової зброї, особливо танків і літаків⁹.

Як зазначається у сучасних дослідженнях, активна оборона, тобто постійні контратаки та контрнаступи на напрямках наступів німців, мала на меті вимотування, знекровлення, виснаження наступаючих і зміну співвідношення сил на користь Червоної армії. Але Сталін і керована ним Ставка не лише не виконали цієї задачі, але й досягли прямо протилежного результату. Кадрова Червона армія була розбита, і її в ході боїв відновлювали заново¹⁰.

28 жовтня 1941 р. херсонська газета «Голос Дніпра» надрукувала виклад статті із німецької «Völkischer Beobachter», де була подана думка «керівних німецьких кіл» відносно «військового керівництва більшовиків». У статті констатували «фантастичний впертий опір

⁶ Ралін. Огляд військових подій. *Звільнена Україна* (Богуслав). 1941. № 12, 2 вересня. С. 2.

⁷ Червона армія без командування. *Львівські вісті* (Львів). 1941. № 33, 16 вересня. С. 1.

⁸ Генерал Фуллер про тактику більшовицької армії. *Вільна Україна* (Дніпропетровськ). 1941. № 11, 18 жовтня. С. 1.

⁹ J.F.C. Fuller. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/J._F._C._Fuller

¹⁰ Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. С. 473.

більшовицьких військ», зауважуючи, що їхня енергія «не могла покрити відсутності всякої стратегії», і що можна відмітити лише «розрізнені операції їхніх окремих армій»¹¹. Зокрема, відзначалося, що з військової точки зору були безглуздими здійснені останніми днями спроби контрударів з одного берега Дніпра на інший, а також намагання прориву з оточеної Одеси. Висловлювалася також думка, що подібні операції командування радянських військ здійснювало лише для того, щоб не бути обвинуваченими у «пораженському настрої»¹².

4 листопада 1941 р. «Львівські вісті» у статті «В розшуках за винуватим» вмістили виклад матеріалів із газети «Frankfurter Zeitung». У ній зазначалося, що досить тривалий час в СРСР представляли маршалів Тимошенка, Ворошилова та Будьонного як «втілення найбільших вождівських талантів», а зараз «за англійськими повідомленнями» усі ці три маршали потрапили в немилість у Сталіна та позбавлені своїх високих командних посад. Незважаючи на завзятий опір та гнучке лавірування між твердою обороною і запеклими контрнаступами, цим маршалам не вдалося поєднати великий масив живої сили та техніки із великим воєнним мистецтвом. І тому це призвело до тяжких невдач більшовиків¹³.

6 листопада 1941 р. «Дніпропетровська газета» у статті під назвою «Обличчя советської армії» на матеріалах із німецької преси констатувала, що після «фінляндської кампанії» було започатковано ряд реформ «більшовицьких озброєних сил, головним чином з військово-технічного боку». Сталін і його радники винесли з цієї війни переконання, що озброєння й тактика навчання радянських військ є застарілими. Тому було вирішено поновити артилерійський парк, зробити більш рухомими танкові частини за рахунок машин середнього й малого розмірів, оснастити піхоту автоматичними гвинтівками і більшою кількістю протитанкових гармат, забезпечити авіацію літаками більш швидкого сучасного типу. Разом з тим «фінляндська кампанія» показала, що в Москві все ще так, як і за царизму, ставку робили, перш за все, на живу силу¹⁴.

13 листопада 1941 р. в одній із публікацій газети «Уманський голос» йшлося про те, що після того як на різних ділянках Східного фронту більшовицькі війська не змогли стримати навальний наступ німецьких збройних сил, почалися активні пошуки джерел військових помилок. Зокрема, з посиланням на британське агенство «Exchange Telegraph» повідомлялося, що вже тепер «сотні випробуваних у боях советських офіцерів керують військовим навчанням резервних полків, але вже більше не за дотеперішнім советським пляном військової підготовки, а за німецьким зразком»¹⁵.

В одній із газетних публікацій у середині листопада 1941 р. розглядалися деякі тези із промови Сталіна, присвяченої 24-й річниці більшовицької революції, де той говорив про причини невдач Червоної армії. Головна причина, згідно його слів, полягала у тому, що «в Європі немає другого фронту проти німецько-фашистських армій, і через те німці не мусять розпоршувати своїх сил та вести війну на заході і на сході». Коментуючи, газета писала, що це «зовсім не виправдовує невдач велетенської більшовицької армії...»¹⁶. Друга

¹¹ У більшовиків відсутня всяка стратегія. *Голос Дніпра* (Херсон). 1941. № 29, 28 жовтня. С. 1.

¹² Ibidem.

¹³ В розшуках за винуватим. *Львівські вісті* (Львів). 1941. № 75, 4 листопада. С. 2.

¹⁴ Обличчя советської армії (продовження). *Дніпропетровська газета* (Дніпропетровськ). 1941. № 24, 6 листопада. С. 1-2.

¹⁵ Після падіння Харкова. *Уманський голос* (Умань). 1941. № 21, 13 листопада. С. 4.

¹⁶ Сталін благає другого фронту. *Подільнин* (Кам'янець-Подільський). 1941. № 20, 16 листопада. С. 2.

причина більшовицьких невдач, за словами Сталіна, це те, що «у нас далеко менше бронемашин, ніж у німців, і в цьому власне таємниця німецьких успіхів. Коли б не ця обставина, ми давно б уже розгромили німецьку армію». Спростовуючи цю тезу, газета зазначала, що «більшовики втратили досі вже округло 20 тис. бронемашин», і робився висновок, що Сталін і його маршали змарнували за 4 місяці «величезний військовий матеріал»¹⁷.

28 листопада 1941 р. у херсонській газеті «Голос Дніпра» було вміщено статтю «Характер війни на Сході» з підзаголовком «Більшовицьке наслідування німецькій тактиці (За генералом артилерії Гасце)». Серед іншого в ній можна було прочитати, що більшовики прийшли до переконання, що німці завдячують своїм військовим успіхам, головним чином, «моторизованій і панцерній зброї та її наступальному використанню». З цього ними був зроблений висновок про необхідність виробляти танків та авіації більше, як її має, або могла б мати Німеччина. Їм здавалося, що цього вже вистачить, щоб здобути перемогу. З початком війни більшовики змогли протиставити Німеччині «велетенську масу літаків і панцерників» і мали за чисельністю моторів абсолютну перевагу над Німеччиною та її союзниками. Також більшовики використали досвід минулих двох років війни, а саме те, що «панцерна зброя може мати вирішальне значення тільки тоді, якщо вона буде без обмежень і у великих з'єднаннях наступально використана»¹⁸.

У цій статті констатовалося, що радянська авіація не встигла відіграти суттєвої ролі у війні на Сході, оскільки ще на початку військових дій значна її частина була знищена. Однак танків більшовики мали, здавалося, невичерпні запаси та дуже активно використовували їх у наступальних цілях. Незважаючи на втрати, вони кидали все нові танкові частини до бою, здійснювали контрнаступи, вдиралися у німецькі лінії, так що з німецького боку довелося докласти великих зусиль, щоб не дати їм перехопити ініціативу¹⁹.

У кінці грудня 1941 р. київська газета «Нове українське слово» писала, що Сталін робить велику помилку, кидаючи малодосвідчених бійців на досконало збудовані німецькі позиції, бо він не жаліє людей. Замість того, щоб використати час і зібрати нові резерви, він марно витрачає ті військові сили, які ще в нього лишилися. Його атакам бракує стратегічних концепцій, він бездара у військовій справі»²⁰. Як у попередню світову війну, так і тепер, російський вояк показував, як завзято він захищає свої добре побудовані позиції. Від цієї тактики він зараз відхиляється. Німецька лінія захисту складається тепер не з шансів, а з мережі багатьох невеликих польових позицій, захованих глибоко в землі. Ворогові дають увійти, щоб знищити його в момент слабкості, одразу після його вступу²¹.

Серед причин поразок Червоної армії на початковому етапі війни неодноразово згадували у різних публікаціях невдалі дії сталінських маршалів. В одній із них наприкінці травня 1942 р. писали: «В сучасній війні радянський фронт був поділений на три великих відтинки. На півночі діяв маршал Ворошилов, центральним відтинком командував маршал Тимошенко, а південний фронт підлягав маршалові Будьонному»²². Серед великих поразок

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Характер війни на Сході. *Голос Дніпра* (Херсон). 1941. № 55, 28 листопада. С. 1-2.

¹⁹ Ibid. С. 2

²⁰ Коротка відстрочка для Сталіна. *Нове українське слово* (Київ). 1941. № 9, 24 грудня. С. 2.

²¹ Ibidem.

²² Советський маршал Тимошенко. *Нове українське слово* (Київ). 1942. № 123, 31 травня. С. 2.

Тимошенко у 1941 р. в газеті були названі «оточувальні бої під Білостоком, Мінськом, Смоленськом, Вязмою та Брянськом»²³. Прочитуємо ще деякі фрагменти: «Коли Будьонний довів свою нездатність як полководця, Тимошенко після оточувального бою під Києвом прийняв командування південним відтинком фронту. ...За тактикою він забуває високе мистецтво стратегії. Він індивідуаліст і не ставиться до своїх бійців по-товариському. Він не має також селянської хитрості примітивного Будьонного, з якою все одно в наш час вже не можна перемагати в боях»²⁴.

12 липня 1942 р. в одній із публікацій у тій же київській газеті «Нове українське слово» читаємо, що на початковому етапі війни радянському генштабу довелося спішно перебудовувати план війни з наступального на оборонний. Це робилося в умовах проривів та оточувальних боїв, які німецьке командування проводило по всьому фронту. Радянські війська відходили на всіх напрямках. Було висунуто тезу про використання досвіду війни 1812 року, тобто про необхідність відходити вглиб країни, по можливості зберігаючи свої сили. Зі стратегічної точки зору цей план був правильний, але більшовики не могли його здійснити і не здійснили. По-перше, вони відходили не самі, а під жорстким натиском з боку наступаючих військ противника. По-друге, їм не пощастило зберегти свої кращі сили, а, навпаки, вони стали жертвою низки оточувальних операцій, які привели до розгрому кількох армій і захоплення величезної кількості полонених. У таких умовах більшовики втратили всі західні області та республіки, майже всю Україну, всю Білорусь, Крим і були відкинуті майже до Москви, Дону та Кавказу. Їхні втрати були надзвичайні, але оперативного успіху чи стратегічного покращення своїх позицій вони так і не досягли»²⁵.

У вересні 1942 р. львівська газета «Українські щоденні вісті» опублікувала виклад статті вже згаданого генерала артилерії Пауля Гассе «Помилкова стратегія Тимошенка». У ній переважно акцентувалася увага на прорахунках радянського військового командування, які саме на той час вели «щораз певніше до катастрофи південного крила советського фронту»²⁶. Згадувалися також події початкового періоду війни та, зокрема, зазначалося: «Совети були рішені не віддати ні п'яди землі без бою і ставали раз-у-раз до бою, але за кожним разом скорі німецькі панцирні загони оточували їхні маси і нищили їх, співпрацюючи знаменито з піхотними дивізіями та летунською зброєю»²⁷.

У цій статті ставилося питання «чи не було доцільніше для большевиків негайно по перших поразках відтягнутися назад і старатися відзискати свободу руху». І давалося роз'яснення, що наважитися на це їм було нелегко. Адже своєю впродовж двадцяти років розбудованою армією, озброєною якнайкращою зброєю, вишколеною в дусі наступальної війни, вони сподівалися здобути колись перевагу над ворогом. Зрештою і територія, що її вони могли добровільно покинути, не була для них така безвартісна та порожня, як 130 років тому за часів війни з Наполеоном. Це був найгустіше населений і промислово найбільш розвинений регіон, а в Україні були ще й найбільш урожайні простори. Тому, незважаючи на всі поразки, більшовики відкинули повторення тактики часів наполеонівської війни»²⁸.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Дудін Л. Східний фронт. *Нове українське слово* (Київ). 1942. № 159, 12 липня. С. 1-2.

²⁶ Помилкова стратегія Тимошенка. *Українські щоденні вісті* (Львів). 1942. № 3, 9 вересня. С. 1-2.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibid. С. 2.

Восени 1943 р. низка газет надрукували статтю «Планова війна». У ній тогочасний відступ вже німецької армії намагалися представити як планові дії, як прагнення «рухомою тактикою» зберегти «багато людей і велику кількість військового матеріалу». У зв'язку з цим згадувалися поразки і втрати Червоної армії у 1941 р., причиною яких стала «мала рухомість і невміння ухилитися від удару»²⁹. Зокрема, відзначалося, що німецьку армію тоді намагалися заманити вглиб країни, щоб вона там застрягла, та німецьке командування «діяло за твердим планом». Були зайняті всі стратегічно важливі пункти, вся Україна з найбільш урожайними областями та найголовнішими промисловими центрами. Постачанню радянського населення та військової промисловості було нанесено серйозного удару. Неодноразові намагання повернути втрачене були для «большевиків» невдалими. Разом з тим від німецької тактики вони «багато перейняли і у дальших боях успішно ухилялися від великих оточень»³⁰.

У тісному поєднанні із характеристикою прорахунків радянського командування на початковому етапі війни розглядалися у газетній періодиці причини тогочасних успіхів німецької військової стратегії і тактики.

17 липня 1941 р. у газеті «Львівські вісті» було вміщено виклад статті генерала піхоти Ернста Кабіша «Німецька стратегія на Сході» із краківської газети «*Krakauer Zeitung*». В ній серед іншого зазначалося, що головне не в тому, що німецька армія здобула великі території, а в тому, що в оточеннях, у які потрапляють радянські армії, знищуються їхні кращі дивізії та техніка. Відібравши у них змогу відступати, їх змушують прийняти бій, який вже наперед вирішений на користь німецьких збройних сил. Тим, що радянським арміям відрізано можливість відступати «в безмежні простори», німці завдячують «повітряним збройним силам і бронетанковій зброї». Сталін не може відмовитися від ядра своїх військ, які тепер вже оточені, і тому кидає щораз нові резерви проти німецьких армій, які прорвалися у найважливіших місцях «лінії Сталіна» та відрізали її від Сходу³¹.

Ернст Кабіш (нім. Ernst Kabisch, 1866–1951) пройшов шлях військової служби від прапорщика до генерал-лейтенанта, офіцера генерального штабу. Учасник Першої світової війни. У міжвоєнний період був звільнений зі служби та став військовим письменником. Протягом 1939–1940 рр. кілька місяців брав участь у Другій світовій війні³².

У жовтні 1941 р. газета «Подільнин» опублікувала виклад статті генерал-майора Отто Шульца (нім. Otto Schulz, 1862–1945)³³ «Про ведення війни в Радянському Союзі» із німецької газети «*Adler über Land und Meer*» за 5 вересня того ж року. У ній йшлося про те, що війна в СРСР протікає інакше, ніж війна німців проти їх ворогів на заході, і пояснюється це двома причинами. По-перше, більшовики винесли з досвіду світової війни інші висновки, ніж західні держави. Останні вважали, що оборона сильніша форма боротьби та вели на суходолі оборонну війну, а більшовики (як і німці) сподівалися на успіх у наступальних діях і відповідно виховували свої війська. Вони зробили особливо сильною свою наступальну зброю (авіацію і танки) і завжди переходили у наступ, як тільки справа

²⁹ Планова війна. *Нова Шенетівщина* (Шепетівка). 1943. № 83, 23 жовтня. С. 1.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Німецька стратегія на Сході. *Львівські вісті* (Львів). 1941. № 8, 17 липня. С. 2.

³² Ernst Kabisch. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_Kabisch

³³ Otto Schulz. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Otto_Schulz

доходила до бою. А коли їм доводилося оборонятися, вони це робили, головним чином, шляхом контратак³⁴.

Друга різниця, на думку Отто Шульца, полягала в тому, що більшовики не прагнуть берегти людей, як західні держави. Останні, переконавшись, що продовження бою не матиме успіху, були схильні його припинити. Англіїці рятували свої армії «почесним відступом», а французи склали зброю, коли побачили, що подальша боротьба тільки збільшує втрати. У Росії і за часів царату людей не дуже берегли, а за більшовицького режиму особливо. Для більшовиків немає людських жертв, які б вони вважали за занадто великими. Радянські війська проводять атаки, які не мають шансів на успіх і продовжують оборону при цілком безнадійних умовах. Через це їхні втрати збільшуються у жахливій мірі³⁵.

Радянська армія, зазначалося у цій статті, складається з інших людей, ніж німецька. Радянські люди звикли слухатись, довго не роздумуючи. Але військова техніка, з якою більшовики намагаються досягти успіхів, вимагає від солдата не лише сміливості та вміння з нею обходитись, але ще й здібності самостійно, без наказу старшого приймати те чи інше рішення та вміло його виконувати. Часто дії маленьких груп, навіть окремих одиниць, слугують основою для великих успіхів. Через це індивідуальне виховання німців дає їм перевагу, якої не мають більшовики, не призвичасні самостійно думати та діяти. Поруч з кращою якістю окремих одиниць, у німців мається ще й хороша організація справи, обладнання та постачання їхніх військових частин, а також командування, яке добре знає свої цілі, освічене, відповідальне за свою роботу та добре підготовлене³⁶.

Київська газета «Українське слово» у замітці від 17 жовтня 1941 р. «Секрет німецьких успіхів на Сході» намагалася подати досить лаконічне пояснення цього явища. Наголошено, що німецьку армію, як і червону, механізовано «до останніх меж можливості», але з тією різницею, порівняно з більшовиками, що тут «з'єднано найкращий мотор з найкращим вояком», і що швидкість операцій, які вона здійснює, є відповідним наслідком цього³⁷.

30 жовтня 1941 р. у цій же газеті успіхи німецької стратегії на Сході пояснювалися тим, що ведуться «не позиційні бої, а оточування радянських армій, винищування їх у навальних боях та відрізування шляхів відступу як також шляхів постачання»³⁸.

У листопаді 1941 р. ця ж газета в замітці «Таємниця успіху німецької тактики оточення» наводила аналітику неназваного німецького військового спеціаліста, який розглядав, чому саме принцип прориву, оточення та знищення став у цій війні (на відміну від світової війни 1914-1918 рр.), й особливо в кампанії на Сході, характерним для німецької стратегії. Виявилось, що, незважаючи на все стратегічне уміння та героїзм військ, засоби нападу під час Першої світової війни були надто малоефективними порівняно з оборонною спроможністю зброї. У сучасній війні успіх тактичного і стратегічного прориву завдячував, насамперед, тому, що «мотор зайняв панівне місце серед засобів нападу, а танк набагато

³⁴ Шульц О. Про ведення війни в Радянському Союзі. *Подольнин* (Кам'янець-Подільський). 1941. № 8, 5 жовтня. С. 2.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Секрет німецьких успіхів у війні на Сході. *Українське слово* (Київ). 1941. № 33, 17 жовтня. С. 1

³⁸ Ланцюг жорстоких боїв. *Українське слово* (Київ). 1941. № 44, 30 жовтня. С. 1.

зменшив переважне значення кулемета, яке він раніше мав у бою». Поряд з цим літак і вантажний автомобіль стали важливими «тактичними засобами прориву при нападі»³⁹.

Проте, як зазначалося, цих міркувань ще не досить, щоб повністю пояснити причини німецьких успіхів як на Заході, так і на Сході. Адже противник мав у своєму розпорядженні ці ж самі засоби, але йому бракувало уміння повністю використати можливості нової зброї. У той час як Франція й Англія перебували у полоні уявлень і традицій Першої світової війни, «Советам насамперед бракувало керівництва, яке б опанувало складний технічний апарат сучасної армії і яке могло б відбивати несподівані тяжкі удари німецьких збройних сил з потрібною швидкістю і оперативністю». Робився висновок, що саме у цьому в значній мірі полягає таємниця німецьких успіхів, яким, незважаючи на велике напруження своїх сил, «большевики не змогли стати на перешкоді в жодній фазі війни»⁴⁰.

У грудні 1941 р. «Дніпропетровська газета» опублікувала статтю «Генерали час і простір» на службі у німців», яка була викладом статті Отмара Беста із берлінської «Deutsche Allgemeine Zeitung», опублікованої у жовтні того ж року. Серед іншого тут відзначалося, що «величезність простору не є для советів перевагою, а стає для них шкодою»⁴¹. Оскільки на такому широкому фронті німці, при своїй техніці озброєння понесуть у рази менші втрати, ніж більшовики. Коли б фронт був вузький, все було б інакше, але географічне положення СРСР не дає йому можливості звузити фронт. Більшовики добре розуміли, чому для них неможливо повторити стратегію 1812 року. Вони повинні були триматися якнайдовше, захищаючи життєві центри, головні шляхи сполучення, військову промисловість. Метою ж німців не було завоювання простору, але завдяки своїм воєнним успіхам вони досягли того, що, по-перше, розгромили мільйонні армії більшовиків і, по-друге, до їхніх рук потрапила частина радянської території в Європі з важливішою військовою промисловістю⁴². Отмар Бест (нім. Otmar Best) працював тоді у складі журналістського колективу газети «Deutsche Allgemeine Zeitung». А у 1943-1945 рр. був її головним редактором⁴³.

В публікації у «Дніпропетровській газеті» за 21 червня 1942 р. серед іншого були названі найбільш характерні моменти початкового періоду війни (літа-осені 1941 р.): 1. Більшовицькі армії переважали кількістю армії Німеччини та її союзників і не поступалися перед ними в кількості зброї, але вміле керівництво операціями, якість зброї здолали на користь Держав Осі всі більшовицькі переваги. 2. Війна з самого початку мала наступальний характер з боку Німеччини та її союзників, що відповідно не давало більшовицьким арміям можливості перегруповуватися, вийти своєчасно з бою, а це в результаті помилкових дій радянського командування приводило до оточень і колосальних втрат⁴⁴.

В якості одного із важливих локальних чинників, які сприяли досягненню перемоги

³⁹ Таємниця успіху німецької тактики оточення. *Українське слово* (Київ). 1941. № 58, 15 листопада. С. 1.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ «Генерали час і простір» на службі у німців. *Дніпропетровська газета* (Дніпропетровськ). 1941. № 36, 4 грудня. С. 2.

⁴² Ibidem.

⁴³ Deutsche Allgemeine Zeitung (1919-1945). URL:

[https://de.wikipedia.org/wiki/Allgemeine_Zeitung_\(1919%E2%80%931945\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Allgemeine_Zeitung_(1919%E2%80%931945))

⁴⁴ Ролік В. 22 червня 1942 року – 22 червня 1942 року. *Дніпропетровська газета* (Дніпропетровськ). 1942. № 141, 21 червня. С. 2-3.

німецьких військ та їхніх союзників над противником від самого початку війни на східному фронті, відзначалася перевага німецької авіації.

11 листопада 1941 р. київська газета «Українське слово» вмістила виклад статті полковника Гегртса «Німецька авіація у вирішальних боях на Сході». У ній йшлося про те, що до успіхів німецької армії на Сході «спричинилася в рішучій мірі німецька бойова авіація». Вказано, що вона діяла одночасно на довгому на 1200 кілометрів, середньому й південному відтинку східного фронту та виконала свої завдання у всіх бойових фазах⁴⁵. Акцентована роль авіарозвідки в битві під Києвом, де вона вчасно «дала цінні матеріали про початок концентрації і розподілу сил противника», що уможливило для німецького штабу виробити точний план оточення радянських військ. Відзначено, що «без помочі авіаційної розвідки швидкі і цільові удари панцерних дивізій були б немислимі», та що авіаційні атаки досить швидко зламали опір вже оточених червоних військ, які через це не могли організувати впорядковану оборону. Не менше значення мало для остаточного результату боїв бомбардування німецькою авіацією залізничних ліній у тилу, що суттєво утруднювало швидке перекидання на фронт радянських військ. Зокрема, наводився факт, що «важливий залізничний вузол Харків, де збігається вісім ліній, знищено протягом одного дня»⁴⁶.

У цій же статті згадували вперше створені німцями під час боїв на Сході так звані бойові ескадрильї (Schlachtgeschwader), які поєднували свої дії із сухопутними військами, насамперед, здійснюючи пролом ліній оборони у тих місцях, де цього не могла зробити артилерія. Було наголошено, що німецька винищувальна авіація та зенітна артилерія також відіграли свою вагому роль, та що всі успішні досі операції німецької армії щодо оточення противника – це у великій мірі заслуга протиавіаційної оборони⁴⁷.

Було сказано, що «модерна війна на величезних східних просторах висунула для авіації ще одне важливе завдання: повітряні транспорти і постачання». Велика відстань від баз до фронтових ліній, погані комунікації та швидке просування німецьких військ зробили необхідним швидке постачання, особливо пального. Наводилися цифри, що лише протягом 12 днів від початку останнього наступу на Сході німецька транспортна авіація зробила 2400 вильотів і перевезла 2,7 тис. тон «воєнних матеріалів» та 2400 поранених⁴⁸.

Ервін Гегртс (нім. Erwin Gehrts, 1890-1943) – німецький журналіст і військовий офіцер Luftwaffe. Отримав освіту вчителя. У часи Першої світової війни спочатку пішов добровольцем на фронт, а потім служив у повітряних військах. У міжвоєнний період займався журналістикою, але змушений був її залишити. З середини 1930-х років працював у німецькому Міністерстві авіації та дослужився до звання полковника. З часом, особливо після нападу Німеччини на СРСР, розчарувався у нацистах. Зв'язався з базованою в Берліні групою опору («Rote Kapelle») і був інформатором Гайнца Шульце-Бойзена, передаючи таємниці з Міністерства авіації. У жовтні 1942 р. був заарештований, у січні 1943 р. засуджений до смертної кари і 10 лютого 1943 р. страчений у в'язниці Плотцензее⁴⁹.

Про роль німецької авіації на початковому етапі війни висловився восени 1941 р. вже

⁴⁵ Німецька авіація у вирішальних боях на Сході. *Українське слово* (Київ). 1941. № 54, 11 листопада. С. 1.

⁴⁶ Ibid. С. 2.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Erwin Gehrts. URL: <https://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/totenbuch/recherche/person/gehrts-erwin>

згаданий генерал Пауль Гассе. Він відзначив, що німецькій авіації пощастило в перші дні знищити стільки більшовицьких літаків у повітряних боях і на землі, що радянська чисельна перевага була не тільки вирівняна, але й виразно перехилилася на німецький бік. Здобуття території, а разом з нею й аеродромів, забезпечило надалі протягом короткого часу німецькій авіації неподільне панування у повітрі, яка створила таким чином передумови та забезпечила наземним військам здобуття «величезних і безприкладних в історії перемог». Німецькі бронетанкові частини вривалися одночасно глибоко у ворожу масу, проривали її або оточували, що закінчувалося знищенням противника. І так справа дійшла до «величезних котлових боїв, що в них більшовики витратили не тільки безліч своєї авіації, але також і панцерників, гармат та іншої зброї, разом з мільйонами полонених і вбитих»⁵⁰.

Підтвердження неподільного панування німецької авіації в перші місяці війни можемо побачити також у працях сучасних вітчизняних дослідників. Зокрема, М. Попович зазначав: «Потужність радянської авіації була зломлена десь до 10-х чисел липня, а в липні-серпні авіація була розгромлена, перевага німецької армії в повітрі міцно завойована»⁵¹.

До речі, згідно інформації з однієї із україномовних газет, на початку війни начштабу радянської 16-ї дивізії протиповітряної оборони звертав увагу на «злочинні» недоліки в організації цього роду військ, і що німецьким бомбардувальникам ніхто не перешкоджає знижуватися до 400 метрів і скидати бомби прямо на голови тієї ж «оборони»⁵².

Серед найважливіших причин невдач Червоної армії на початковому етапі війни у пресі неодноразово згадувалися сталінські репресії проти її командного складу.

Газета «Львівські вісті» наприкінці серпня 1941 р. писала, що «Сталін усунув з армії навіть тих колишніх царських старшин, що перейшли до большевиків», і вищі керівні посади в ній були надані «тільки дійсним большевикам, без огляду на їх військову освіту». Багатьох із них Сталін теж усунув, коли побачив, що не всі згоджуються з його політикою»⁵³.

Деякі україномовні газети надрукували виклад статті Вільгельма фон Шрамма, вміщеній в німецьких газетах у вересні 1941 р. У ній зроблені висновки, що «зародок майбутніх тяжких советських поразок був закладений вже тоді, коли були усунені досвідчені й випробувані командири на вищих командних постах», яких потім замінили «простими креатурами й активістами без військових можливостей», що більшовицька партія зазнала відплати за те, що «при своєму страхові й жадобі влади» знищила майже цілком колишній вищий командний склад і «не змогла виростити достатньої кількості справжніх солдатів і командирів»⁵⁴. Вільгельм Ріттер фон Шрамм (нім. Wilhelm Ritter von Schramm, 1898–1983) – німецький офіцер, журналіст і військовий письменник. У роки Другої світової війни працював у відділі пропаганди верховного командування вермахту⁵⁵.

У вже згаданій публікації Отто Шульца в газеті «Подільнин» за жовтень 1941 р. серед іншого було зазначено, що прогалини у радянських військових частинах часто

⁵⁰ Характер війни на Сході...

⁵¹ Попович М. Червоне століття... С. 472.

⁵² Більшовицькі накази. *Голос Дніпра* (Херсон). 1941. № 39, 8 листопада. С. 1.

⁵³ Два місяці. *Львівські вісті* (Львів). 1941. № 14, 24/25 серпня. С. 1. Підпис: С.К.

⁵⁴ Зустріч з советським головнокомандуючим. *Вільна Україна* (Дніпропетровськ). 1941. № 10, 16 жовтня. С. 2.

⁵⁵ Wilhelm Ritter von Schramm. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Ritter_von_Schramm

заповнювалися людьми, які були недостатньо або й зовсім не підготовлені, а іноді, будучи представниками інших національностей, навіть не вміли розмовляти зі своїми товаришами. Особливо тяжко давався взнаки невдалий вибір і виховання командного складу, що стало наслідком усунення відповідних здібних людей. Із загальної кількості 460 тисяч офіцерів лише за 1937-1939 роки було «ліквідовано» 30 тисяч⁵⁶.

20 листопада 1941 р. «Дніпропетровська газета» вмістила статтю «Сталін – одна з причин розгрому червоної армії». У ній, зокрема, сказано, що ще в роки громадянської війни Сталін вважав себе «воєнним генієм», чинив перешкоди усім, а сам «намагався вискочити вперед». Польська кампанія у 1920 р. була програна, бо Сталін разом з Ворошиловим не допомогли тоді у скрутному становищі основним силам Червоної армії під командуванням Тухачевського, що наступали на Варшаву. В подальшому ця армія почала формуватися у дійсно бойову силу, і повів її по цьому шляху саме маршал Тухачевський, який був головою комісії по реорганізації Червоної армії у складі Якіра, Уборевича, Примакова й Ейдемана. Він «переконливо стояв на боці моторизації й механізації з точки зору інтересів армії». Сталін, знищивши Тухачевського, «пожертвував усіма інтересами армії»⁵⁷.

Однак, як зазначалося у цій статті, результати сталінської чистки армії були набагато страшніші, ніж загибель одного лише Тухачевського. Протягом 1936-1938 рр. Сталін вичистив трьох маршалів із п'яти, 13 командармів із 19, 57 комкорів із 85, 110 комдивів із 194, 220 комбригів із 406. Таким чином, він знищив 57% того, що зветься мозком армії, і завдяки Сталіну Червона армія «на сучасну війну вийшла з зігнутою головою», причому зроблено це було без потреби, без виправдання, помилково⁵⁸. У кінці цієї статті були наведені дані із газети «Красная звезда» від 6 березня 1939 р., де наголошувалося, що організована політуправлінням в армії перевірка справ репресованих командирів дала такі наслідки: по Білоруському воєнному округу безвинно постраждало 67%, по Ленінградському воєнному округу – 63%, а по всіх воєнних округах – 53%. Політуправліннями округів по різних дописах були винесені карні постанови, і всі вони були побудовані на пристрасних або помилкових тлумаченнях⁵⁹.

Поряд із репресіями проти командного складу Червоної армії у пресі згадувалися й інші помилки у радянській державній кадровій політиці на усіх її рівнях, що в тій чи іншій мірі також стали причинами майбутніх воєнних поразок.

Газета «Голос Волині» надрукувала 23 листопада 1941 р. замітку про те, що у Криму німцям потрапив до рук «меморандум» за авторством «вищого советського комісара Олександра Кузнецова», який «безсумнівно з'ясовує причини тяжких большевицьких втрат». Відзначалося, що в цьому документі «як головні основи поразок і відступу» комісар подає такі пункти: «1. За часів Єжова були найкращі люди зліквідовані через ЧЕКА. Тисячі були вбиті і мільйони морально розтрошені. 2. У всіх частинах нашого громадського життя панували кілька років зарозумілість, самолюбство й підкупність, доки ми за часів фінської

⁵⁶ Шульц О. Про ведення війни...

⁵⁷ Сталін – одна з причин розгрому червоної армії. *Дніпропетровська газета* (Дніпропетровськ). 1941. № 36, 20 листопада. С. 1.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

війни вперше одержали урок. З. У нас оцінювали активістів лише по їхній протекції, а не по їхній спроможності, так що сьогодні численні керівники стоять не на своєму місці»⁶⁰. Далі констатовалося, що «із усіх цих помилок пожинаємо ми тепер плоди». Наші війська потісняються на схід. Від нашого повітряного флоту небагато вже залишилось і німці літають над нами як вдома. Хвалена англійська й американська допомога – є облудною. Закінчувався «меморандум» лаконічним питанням: «Чи це так і надалі буде?»⁶¹.

У кількох газетах було опубліковано скорочену інформацію про цей же документ, де коротко згадувалися «записки одного комісара про причини блискавичної поразки Советів» і в більш лаконічній формі наводилися ці три причини⁶².

Достовірність цього документу, на нашу думку, є сумнівною. Оскільки серед вищого армійського та фронтового командування Південного фронту «вищого советського комісара Олександра Кузнецова» нам виявити не вдалося, то матеріал цитованої публікації можна, як нам уявляється, розцінювати як ідеологічну провокацію. Проте сама сутність причин поразок (навіть якщо вони були приписані тому, хто їх не формулював) не викликає заперечень.

У грудні 1942 р. в статті у «Новому українському слові», де згадувалися поразки радянських військ у 1941 р., а також влітку 1942 р., серед їхніх причин називали розклад «большевицького військового й державного апарату», непродуману, невміло організовану працю «проводу советської держави» перед війною та під час війни⁶³.

Серед причин військових поразок Червоної армії сучасні дослідники називають також незадовільний моральний стан і низький рівень дисципліни радянських військ. Напередодні війни звичним явищем серед особового складу стали прояви недисциплінованості, пияцтво, яке було причиною більшості надзвичайних подій в армії⁶⁴. Ці й інші подібні проблеми у певній мірі висвітлювалися також і в україномовній окупаційній пресі.

На початку січня 1942 р. в чернігівській газеті «Українське Полісся» було вміщено виклад публікації із російськомовної берлінської газети «Новое слово» за 9 листопада 1941 р. У ній йшлося про документ, який потрапив до рук німців разом з паперами, захопленими в одному радянському штабі. Він мав назву «Доповіді про обробку 348 стрілецького полку 51 стрілецької дивізії з 20 січня 1941 року до 7 лютого 1941 року», висвітлював моральний і матеріальний стан Червоної армії ще до початку війни і, як зазначалося, давав «ключ до розуміння поразки Советів»⁶⁵. Доповіді, як зазначалося, були свого часу подані керівними працівниками НКВС по Ізмаїльській області. В них аналізувалися листи червоноармійців згаданої військової частини, які пройшли через відповідний пункт польової пошти.

У публікації робилися висновки, що за п'ять місяців до початку війни червоноармійці мали погане взуття, споживали неякісну їжу, одержували мало хліба. Багато було

⁶⁰ «Німці літають над нами як вдома». *Голос Волині* (Житомир). 1941. № 13, 23 листопада. С. 1.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² «Три причини поразки советів». *Українське слово* (Київ). 1941. № 48, 4 листопада. С. 1.

⁶³ Непродумані плани. *Нове українське слово* (Київ). 1942. № 288, 10 грудня. С. 1–2. Підпис: М.Г.

⁶⁴ Коваль М.В. Україна в Другій світовій ... С. 37–38.

⁶⁵ «Кухня Мехліса». *Українське Полісся* (Чернігів). 1942. № 2, 4 січня. С. 1.

негативних висловлювань щодо дисципліни. Незважаючи на суворі покарання, в казармах панувала своєрідна анархія, пияцтво. Також чимало солдатів скаржилися на погані санітарно-гігієнічні та житлові умови: бруд, холод, воші. Через це було багато хворих (75%), а медикаментів у санітарних частинах часто не вистачало⁶⁶.

У січні 1943 р. харківська газета «Нова Україна» надрукувала статтю «Аракчєєв по советському» – спогади про солдатське життя перед війною колишнього рядового 9-ї батареї 209-го корпусного артилерійського полку, що входив до 6-ї армії Київського військового округу. Його підрозділ був розміщений за 50 кілометрів від Львова у селі Шкло. У трьох казармах, в колишніх житлових будинках, розрахованих на кількасот мешканців, проживали близько 2 тисяч червоноармійців. У кімнатах на 15–20 кв. метрів мешкало 20–25 чоловік, які спали на триповерхових нарах. Після підйому о 5-й годині ранку навчальний день солдата тривав 14 годин. У тому числі тричі на тиждень проводилися двогодинні політнавчання, на які бійці йшли з охотою. Тому, що там вони мали змогу, сидячи десь у непомітному куточку «ленінської кімнати» та не слухаючи політрука, хоч трохи фізично відпочити чи написати листа додому. Під час занять із стройової та фізичної підготовки за неякісне виконання вправ чи невиконання заданих нормативів бійці отримували так звані «додаткові предмети». Деякі з них фактично були фізичними покараннями. Зокрема, солдат, який не перестрибнув через мотузок, піднятий на висоту, що не відповідала його фізичній спроможності, карався стрибанням через так званий «колючий мотузок» – колючий дріт. Як зазначає автор, не один із його друзів у нещасті, що не зміг подолати цей «колючий мотузок», потім «весь у дрібних ранах лежав по кілька днів у полковій санітарній частині»⁶⁷.

Згідно цієї статті, харчовий раціон червоноармійців залишав бажати кращого. Бували тижні, коли вони не їли жодної страви із свіжих продуктів. Борщ, суп, кашу готували із концентратів, а замість хліба їм давали сухарі дво-трирічної давності. Тому багато бійців хворіли на кровотечу в яснах. В останні місяці перед війною при кожній військовій частині була створена гауптвахта для рядового та молодшого командного складу з відділами для легко і суворо покараних. Той, хто потрапляв на сувору гауптвахту, одержував за день лише 400 грамів здебільшого зелених сухарів і пляшку холодної води. Як зазначалося в публікації, весною 1941 р. при арміях були утворені так звані «дисциплінарні батальйони», інакше кажучи тюрми для військових⁶⁸. Фактично дисциплінарні батальйони були запроваджені за наказом маршала С. Тимошенка ще раніше – у червні 1940 р. До них відправляли порушників дисципліни на строк від трьох місяців до двох років⁶⁹.

Наводячи ці й інші факти, автор завершував свій допис висновком, що доля 6-ї армії, з життя якої взято цей матеріал, є не випадковою: «На четвертому тижні після початку війни десь між Уманню і Первомайськом її оточили і майже без бою взяли в полон»⁷⁰.

Такий висновок є явним перебільшенням і не відповідає дійсності. Твердження, що оточені війська 6-ї армії майже без бою взяли у полон, спростовується представниками обох

⁶⁶ Ibid. С. 2.

⁶⁷ Гай Р. Аракчєєв по советському. *Нова Україна* (Харків). 1943. № 11, 16 січня. С. 3.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій... С. 37.

⁷⁰ Гай Р. Аракчєєв по советському...

воюючих сторін. Так генерал-майор С.І. Іовлев у своїй доповіді «Boи 6-й и 12-й армии в окружении в районе города Умань (июль-август 1941 г.)», виголошеній ним у 1966 р. на засіданні Військово-наукового товариства Київського військового округу, відзначав, що «войска 6-й и 12-й армий дрались в полном окружении мужественно, яростно»⁷¹. Начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Франц Гальдер, фіксує у своєму щоденнику події, які були пов'язані з оточенням 6-ї та 12-ї радянських армій під Уманню і Первомайськом, кілька днів записував такі формулювання [цитуємо за радянським виданням 1971 року – *Авт.*]: «отмечается упорное сопротивление русских»⁷², «противник оказывает упорное сопротивление»⁷³, «противник бросает в бой все силы»⁷⁴, «в результате упорных боев в основном ликвидирована группировка противника, окруженная у Первомайска»⁷⁵.

Поряд з цим ті негативні прояви, які були відзначені у згаданій статті та подібні до них, напевно могли відігравати свою роль у послабленні мотивації радянських бійців.

Про існуючі проблеми з дисципліною у Червоній армії безпосередньо в початковий період німецько-радянської війни також є відповідні згадки у газетній періодиці.

На початку війни, 16 липня 1941 р., у Червоній армії було відновлено інститут воєнних комісарів⁷⁶. Газета «Львівські вісті» 18 серпня 1941 р. опублікувала інформацію про інструкцію комісара радянської армії генерала Мехліса, що, як зазначалося, висвітлювала «прояви розкладу в советській армії». Прочитуємо її повністю: «Багато співробітників політичних органів та заступники командирів для політичної частини воліють волочитися по штабах, рідко бувають при військових одиницях, погано поборюють прояви шкідливої організації, неладу, паніки і нездисциплінованости та злочинне послаблення військової чуйности. Комунисти і комсомольці часто не являються прикладом стійкості в бою, не підносять запалу бійців і командирів проти спричинників паніки і дезертирів»⁷⁷.

Херсонська газета «Голос Дніпра» 8 листопада 1941 р. повідомляла, що під час боїв на Сході німцям потрапила до рук низка більшовицьких таємних наказів. У відповідній публікації наводилися деякі характерні приклади. Командувач Північно-Західним фронтом генерал Собенніков відзначав в одному наказі, що у його частинах командири та політруки з підозрілих причин скидають з себе відзнаки, і стверджував, що вони хотіли б у такий спосіб скинути з себе відповідальність. Можна собі уявити, зазначалося в газеті, який вплив мала така «геройська» поведінка політруків на червоноармійців⁷⁸. Командир 17-го стрілецького корпусу Галанін у своєму таємному наказі звертав увагу на недопустимість

⁷¹ Чорний О.В. Доповідь генерал-майора С.І. Іовлева у військово-науковому товаристві Київського військового округу (м. Київ, 1966 р.). *Наукові записки ІЦДПУ ім. В. Винниченка*. Серія: *Історичні науки*. 2019. Вип. 24. С. 19.

⁷² Гальдер Ф. Военный дневник. 1941-1942. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. Т. 3: От начала восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941 – 24.09.1942) [фрагм]. Москва: Воениздат, 1971. С. 126. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VoenDn_1971/VoenDn_1971.pdf

⁷³ Ibid. С. 127.

⁷⁴ Ibid. С. 131.

⁷⁵ Ibid. С. 142.

⁷⁶ Попович М. Червоне століття... С. 468.

⁷⁷ Політичні комісари ні до чого. *Львівські вісті* (Львів). 1941. № 8, 17/18 серпня. С. 2.

⁷⁸ Більшовицькі накази. *Голос Дніпра* (Херсон). 1941. № 39, 8 листопада. С. 1.

поширення паніки. Стверджував, зокрема, що мали місце факти, коли «червоноармійці здавали без бою позиції тільки тому, що хтось пустив поголоску, що переважаючі сили противника намагаються їх оточити» та наказував розстрілювати на місці тих, хто поширює паніку⁷⁹.

Імена командувачів вказаних військових формувань у зазначений період відповідають дійсності, а достовірність наведених фактів, виходячи із сучасних публікацій, де згадується подібне, вважаємо досить вірогідною.

Зауважимо, що вміщені в україномовній окупаційній періодиці матеріали з тематики, яка розглядається у нашій статті, проходили відповідний ідеологічний контроль, не виходили за межі цензурних заборон і використовувалися з пропагандистською метою для ідейно-політичного та психологічного впливу на населення окупованих українських територій.

Проте поряд з цим, у деяких тогочасних газетних публікаціях можемо у прямій чи в опосередкованій формі побачити також і високу оцінку бійців Червоної армії як достойного противника, що до кінця зберігав вірність своєму воїнському обов'язку.

У львівській газеті «Українські щоденні вісті» за 9 липня 1941 р. була надрукована стаття «Що варта червона армія», де було вміщено виклад статті із віденської газети «Neues Wiener Tagblatt» за 2 липня того ж року. У ній зокрема зазначалося, що вже у фінляндській кампанії взимку 1939-1940 року виявилися всі хиби та недоліки у керівництві армії та її озброєнні, хоч «советський вояк сам по собі відважний, слухняний і завзятий в обороні»⁸⁰.

Того ж місяця у вже згаданій раніше статті генерала Пауля Гассе «Правдива та фальшива стратегія» було сказано, що внаслідок швидкості, з якою розгортаються події війни, не можна ще нічого сказати про більшовицьку тактику, але «вже тепер треба признати, що в багатьох місцях ворог боровся назвичайно завзято. Він видержував в укріпленнях до останнього чоловіка...»⁸¹.

У жовтні 1941 р. у вже згаданій раніше статті Отто Шульца зазначалося, що похід німців, скерований проти могутнього ворога, який б'ється вперто, і притому на території великих розмірів. Він триває довго ще й тому, що радянські частини навіть у самому безнадійному становищі продовжують бій аж до власного знищення⁸².

У тому ж місяці вже згаданий Вільгельм Ріттер фон Шрамм, виклад статті якого тоді вмістила газета «Голос Полтавщини», констатував: «Ми добре знаємо, що советський боєць є настирливий противник. За останній місяць ми взнали, чого варт похід на Схід»⁸³.

У кінці грудня 1941 р. в дрогобицькій газеті «Вільне слово» у статті під назвою «Найзавзятіший ворог» було вміщено виклад опублікованої у німецькій пресі статті «До характеристики східного походу». У ній, зокрема, було сказано, що «совітська армія» стала «найзавзятішим і найтвердішим противником», і що «ніякий інший німецький противник не виявив стільки духа активності і офензивності, як цей»⁸⁴.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Що варта Червона армія. *Українські щоденні вісті* (Львів). 1941. № 3, 9 липня. С. 3.

⁸¹ Гассе П. Правдива та фальшива стратегія...

⁸² Шульц О. Про ведення війни...

⁸³ Чого ще хоче Сталін. *Голос Полтавщини* (Полтава). 1941. № 1, 26 жовтня. С. 1-2.

⁸⁴ Найзавзятіший ворог. *Вільне слово* (Дрогобич). 1941. № 74, 29 грудня. С. 5.

Вважаємо, що лаконічним і досить вичерпним коментарем до цих та інших подібних формулювань може слугувати вислів головнокомандувача сухопутними військами вермахту генерал-фельдмаршала Вальтера фон Браухіча, який свого часу сказав про Червону армію: «Це перший наш справжній противник»⁸⁵.

Висновки. Залучені різнопланові матеріали газетної періодики окупованих українських територій дозволяють зробити такі висновки:

- Матеріали, які стосувалися причин поразок Червоної армії у початковий період війни, друкувалися на сторінках україномовних газет у різні роки нацистської окупації й особливо по гарячих слідах боїв, безпосередньо у 1941 р.

- Серед таких причин поразок у газетній періодиці прослідковуються застарілі стратегія і тактика вищого командного складу Червоної армії; його нездатність відбивати удари противника з потрібною швидкістю та оперативністю; наступальний характер війни з боку Німеччини та її союзників; вищий рівень німецького командування та загалом кадрового складу німецької армії; краща організація постачання німецьких військ; неподільне панування німецької авіації в перші місяці війни; сталінські репресії проти командного складу РСЧА; помилки у радянській державній кадровій політиці на різних її рівнях; низький моральний стан і рівень дисципліни у Червоній армії напередодні та безпосередньо у початковий період війни й ін.

- Вміщені у пресі матеріали з окресленої тематики слід розглядати як такі, що проходили відповідний ідеологічний контроль, не виходили за межі встановлених цензурних заборон і використовувалися окупаційною владою з пропагандистською метою, насамперед для ідейно-політичного та морально-психологічного впливу на населення окупованих українських територій. Поряд з цим у деяких тогочасних газетних публікаціях знайшла відображення також і висока оцінка бійців Червоної армії як достойного противника, що до кінця зберіг вірність своєму воїнському обов'язку.

- Окремі згадані у пресі факти, оцінки, аналітичні судження знаходять підтвердження у працях сучасних дослідників і можуть становити певний науковий інтерес у контексті інтерпретації оборонних боїв радянської армії у 1941 р. однією із протиборчих сторін у Німецько-радянській війні.

Viktor Grinchenko

Reasons for the Defeat of the Red Army in 1941 on the Pages of Newspaper Periodicals in the Occupied Ukrainian Territories

Abstract: The article highlights materials from newspaper periodicals of the occupied Ukrainian territories, which referred to the reasons for the defeats of the Red Army during the military operations in 1941. Various relevant materials were published on the pages of Ukrainian-language newspapers at different times of the Nazi occupation, and especially shortly after the battles during the initial period of the war, immediately in 1941.

The reasons for the defeats of the Soviet army listed in the newspaper periodicals

⁸⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій... С. 65.

include the outdated strategy and tactics of the top command staff of the Red Army; its inability to repel the enemy's attacks with the necessary speed and efficiency; the offensive nature of the war on the part of Germany and its allies; higher level of the German command and of the German army personnel in general; better organization of supplies of the German troops; undivided dominance of German aviation in the first months of the war; Stalin's purges of the command staff of the WPRA; mistakes in the Soviet state personnel policy at its various levels; low morale and level of discipline in the Red Army on the eve and during the initial period of the war, etc.

The materials on the above topics published in the press should be considered as those that passed the appropriate ideological control, did not go beyond the established censorship prohibitions, and were used by the occupying power for propaganda purposes, primarily for ideological, political, and morale influence on the population of the occupied Ukrainian territories. In the meantime, some publications of the time included a high praise of the Red Army soldiers as worthy opponents who remained faithful to their military duty to the end.

Certain facts, estimates, and analytical judgments mentioned in the press are confirmed in the works of modern researchers and may be of some scientific interest in the context of the interpretation of the defensive battles of the Soviet army in 1941 by one of the opposing sides in the German-Soviet war.

Keywords: World War II, 1941, Soviet army, hostilities, reasons for defeats, newspapers, Ukrainian-language periodicals, occupied territories, ideological control